

SALUSTIO EN GALEGO
A CONXURACIÓN DE CATILINA E A GUERRA DE IUGURTA

Xosé Martínez García
I.E.S. María Soliño. Cangas do Morrazo

SALUSTIO (2006) *A conxuración de Catilina. A guerra de Iugurta*. Tradución, introdución e edición de Xosé Martínez García. Vigo: Galaxia/ Xunta de Galicia, col. Clásicos. 408 páx. ISBN 978-84-8288-969-9.

Con certa sensación de asombro, recibín a invitación do Consello de Redacción de *Viceversa* para facer unha tradución xustificada da miña versión ao galego de Salustio. Diante da perplexidade producida polo pedimento, viñéronme á mente lembranzas da miña primeira recensión: nin máis nin menos que a tradución ao galego dos poemas de Catulo, o número 1 da colección “Clásicos en galego”, debida a X. M. Otero Fernández, a quen me unen estreitos lazos por procedencia e amizade. Fóra daquela publicada no número 3 —ano 1988/89— nunha revista de recente creación, *O mono da tinta*, dirixida polo que é hoxe profesor de Literatura Portuguesa na USC, J. C. Quiroga Díaz e que amosaba fortes inqedanzas pola creación literaria en galego.

Mais tamén lembraba que a mencionada colección estaba dirixida por M. C. Díaz y Díaz, mestre e autor dunha tradución escolar da *Conxuración* de Salustio, publicada a finais dos anos sesenta na editorial Gredos. Pero, cal podía ser o punto de partida para achegarse a Salustio? Nun artigo en liña de Teresa Amado Rodríguez sobre os estudos clásicos en Galicia conséntase a inexistente presenza do historiador, nin sequera naquelas novas de divulgación en xornais¹. Partamos, pois, da Antigüidade e dalgunhas das súas fontes.

No capítulo 15 do libro VI do seu *Breviario*, Eutropio (ca. 320-*post* 387) lembra un dos sucesos máis importantes na convulsa situación do século I a. C. en Roma:

¹ Amado Rodríguez, T. 2007; actualizado o 23-7-2007. Estudos Clásicos e Galicia. Bibliografía. [Documento en liña]. Dispoñible desde Internet en <<http://www.usc.es/latgrind/clasicosgalicia.html>>. [con acceso o 31-VIII-2007]. Non aparece recollida a nosa tradución de Salustio na data de actualización.

M. Tullio Cicerone oratore et C. Antonio consulibus, anno ab urbe condita sexcentesimo octogesimo nono, L. Sergius Catilina, nobilissimi generis vir, sed ingenii pravissimi, ad delendam patriam coniuravit cum quibusdam claris quidem, sed audacibus viris. A Cicerone urbe expulsus est. Socii eius deprehensi in carcere strangulati sunt. Ab Antonio, altero consule, Catilina ipse victus proelio est et interfectus².

A referencia precisa de Eutropio á *Conxuración de Catilina* adquire máis valor, se cabe, polo feito de que o autor parece afastarse por un momento da súa fonte principal, Tito Livio, para querer mergullarse na coñecida monografía salustiana: abonda con ter presente o comezo do retrato de Catilina no capítulo 5 da mencionada obra³.

Caio Salustio Crispo tiña por aquel entón 23 anos. A causa da degradación que está a sufrir a República reside, segundo Salustio, entre outras cousas, na perda do *metus hostilis*, que xa se deixa entrever en *C.* 10 e que acada a súa máxima expresión na *Guerra de Iugurta* 41, 2: “o medo ao inimigo mantíña a cidade dentro das boas prácticas”. As dúas obras reflicten, polo tanto, a preocupación de Salustio polo estado da República: na primeira delas sobre todo nos cinco excursos ou digresións estratexicamente situados ao longo da obra e dos que sobresaen tres: a comunmente denominada “Arqueoloxía romana” (5, 9-13) sobre a decadencia política, social e económica de Roma, o excursos central (36, 4-39, 5) sobre a situación política do seu tempo e o terceiro (53, 2-54) acerca da cualificación dos participantes na conxura; na segunda obra o xa mencionado excursos dos capítulos 41 e 42 sobre os partidos políticos (*mos partium*) e os excursos sobre Mario (63) e sobre Sila (95-96) que anticipan o clima de guerra civil coa súa polémica sobre os méritos da vitoria sobre Iugurta.

A colección “Clásicos en galego”, da que a presente tradución conforma o volume 26, ofrece aos seus lectores o texto orixinal, o que facilita a conexión entre este e o texto meta. Para aumentar a relación, non tanto entre ambas linguas como entre a cultura orixinal e a destinataria, nun intento de axudar a resolver dúbidas e carencias que se poden presentar á hora de traducir, ofrécense unha serie de elementos, de materiais de apoio, segundo a denominación de X. A. Dobarro Posada⁴: introdución, notas a rodapé, mapas e *index nominum*. Mantívose o esquema clásico na introdución —autor, obra, Salustio historia-

2 “No ano do consulado do orador Marco Tulio Cicerón e Caio Antonio e a 689 anos da fundación de Roma, Lucio Serxio Catilina, home de nobre liñaxe, mais de carácter depravado, conspirou para destruír a patria na compañía doutros ilustres e ousados varóns. Expulsado da cidade por Cicerón, o seus compañeiros foron esganados no cárcere. O cónsul Antonio deu conta de Catilina que perece no combate”.

3 L. *Catilina, nobili genere natus, fuit magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque*.

4 Cf. “Tradución ao galego de *Metamorfoses* de Ovidio”. *Viceversa* 11 (2005), p. 235.

dor, estilo, Salustio e a posteridade, o texto e bibliografía—, mentres que, para non facer interminables as notas a rodapé, optouse polo *index nominum* con referencia exacta á súa aparición no texto salustiano. Ao mesmo tempo, as localizacións xeográficas máis significativas aparecen reflectidas nos tres mapas que atinxen dous deles ás dúas monografías históricas de Salustio e o terceiro ao Imperio Romano no século I a. C. Nin que dicir ten que é moito maior a importancia do mapa que amosa a situación de África en tempos da *Guerra de Jugurta* para tentar contextualizar os continuos movementos bélicos dun e doutro bando.

Quixera neste punto inserir un pequeno excurso, tan do gusto de Salustio, sobre o que a moderna tradutoloxía denomina “tradutor adscrito ao campo literario e tradutor adscrito ao campo científico”, incluídos neste último apartado investigadores e profesores dedicados a traducir autores da súa especialidade. Este tradutor acaba “abusando” dunha molesta erudición⁵. Nada máis lonxe da miña intención. O que pretendemos foi evitar darlles especial importancia ás diferenzas lingüísticas e culturais do texto orixinal (TO) e plasmalas no texto meta (TM), isto é, evitar que o futuro lector sexa un simple espectador, o que L. Venuti denomina “estranxeirización” da tradución fronte á “domesticación”. Volvamos ao fundamental.

O texto da presente tradución está baseado nos que están dispoñibles en Internet, en www.thelatinlibrary.com —en Ad Fontes Academy, N. Virginia—. Como se indica nos créditos da mesma, son textos escaneados e formatados a partir de versións de dominio público. No caso concreto de Salustio, os textos foron presentados por Andrew Gollan a partir dunha edición orixinal, mais Arno Au (Mannheim, Alemaña) volveu poñer na rede o texto da *Conxuración de Catilina* a partir dunha versión orixinal na que se conservan os arcaísmos e que vén substituír a edición clasicista. A base textual, polo tanto, é significativamente diferente ao que se estaba facendo até agora na colección Clásicos en Galego, xa que, partindo de textos en liña, se elixiu a opción máis axeitada segundo as edicións do texto salustiano de máis renome⁶ e que inciden directamente na tradución presentada.

Poden servirmos como exemplo os seguintes casos referentes á importancia da elección dunha ou doutra lectura cara á tradución. No capítulo 53, 5 da *Conxuración de Catilina* fronte ao *sicuti effeta parente* do texto on line adoptouse, contradicindo a lectura “inaceptable” dos códices⁷, a que recolle Pabón

5 Bergua, J. “El lugar de la traducción en el campo literario”. *Trans*, 6 (2002), sección 102-112. [Publicación en liña]. Dispoñible desde internet en: <http://www.trans.uma.es/trans06.html>. [Con acceso o 31-VIII-2007].

6 Cf. pp. 44-45 da Introducción para as diverxencias textuais e p. 46 para a referencia bibliográfica das edicións do texto manexadas.

7 Cf. Reynolds, p. 46 e aparato crítico, *sicuti effeta parentum*.

na súa edición de 1954⁸ (p. 67) seguindo a achegada por Kurfess (p. 46), *sicuti effeta partu <esset>* “...como se estivese esgotada polo parto...”. Vexamos agora algunhas das traducións propostas co seu texto á fronte:

- Pabón (1945: 140): “... como agotada la energía de su maternidad...”
Pabón (1954: 67): “... como agotada por los alumbramientos...”
Agostinho da Silva (p. 63): “... como se se tivesse esgotado como os pais...”
Mercedes Montero (p. 86): “... como si se hubiese agotado en anteriores partos...”
Bartolomé Segura (p. 126): “... como si se hubiese agotado su fecundidad...”
Avelina Carrera (p. 168): “... como si se hubiera agotado la energía para tener hijos...” (??)

A *Guerra de Iugurta* non queda exenta de conflitos na interpretación de diversas pasaxes. En 16, 3 *Eum Iugurtha tametsi Romae in inimicis habuerat...* “Iugurta, aínda que o tratase como un dos seus inimigos en Roma...” presenta unha profunda división entre os editores, desde os que, con maior fidelidade aos códices, len *in amicis* (Kurfess, Pabón...), aos que maioritariamente se inclinan por *in inimicis*, baseados sobre todo no contexto e aducindo como argumento principal a existencia dunha falta moi común dentro da crítica textual, a haplografía, isto é, a supresión dun dos dous *in* que estarían en contacto no texto (Rolfe, Ernout, Eisenhut-Lindauer, Reynolds).

Do mesmo xeito e contra a maioría dos códices no capítulo 104, 1 preferimos, seguindo a Reynolds, a lectura *ab Tucca* fronte *ab Utica*, pois é moi pouco defendible que os romanos tivesen o campamento tan lonxe do centro de operacións, situado preto de Cirta. Significativa a nivel interpretativo resulta a seguinte pasaxe da mesma *Guerra de Iugurta*:

Neque diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent. Quibus illi freti non, uti equestri proelio solet, sequi, dein cedere, sed advorsis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem : ita expeditis peditibus suis hostis paene victos dare. (59, 3)

“E os númidas non terían podido resistir por moito tempo, se a súa infantería, mesturada coa cabalería, non tivese feito unha grande desfeita na confrontación. Os xinetes, confiados nos infantes, non os perseguían, como adoita facerse nos combates a cabalo, e despois recuaban, senón que atacaban de fronte cos cabalos, envurullaban e trastornaban as liñas: así entregaban a súa infantería lixeira uns inimigos case vencidos”.

O problema, agora de índole gramatical, reside en *Numidae*: é N. pl. ou D. sg.? A postura maioritariamente aceptada é consideralo N. pl., apoiada no feito de que os *hostis paene victos* do final do capítulo serían os númidas e os *pedites*

⁸ Pabón ofrecera unha lectura distinta na súa edición de 1945 (p. 145): *sicuti effeta parentum vi.*

cum equitibus permixti serían os romanos. De entendela como D. sg. o sentido variaría singularmente ao facer depender este sintagma do infinitivo *resistere*: “E non terían podido (os romanos) resistir ao Númida por moito tempo...”.

Se unha determinada elección do TO motiva unha precisa lectura no TM —e toda tradución non deixa de ser unha proposta de lectura, ou o seu reflexo⁹—, a conformación final desa lectura estará fortemente enchoupada dos recursos retóricos propios da época de Salustio, seguindo a concepción ciceroniana da historia como un *opus oratium maxime*. Como se podería, senón, entender o magnífico retrato de Sempronio no capítulo 25 da *Conxuración de Catilina*?

[...] *litteris Graecis [et] Latinis docta, psallere [et] saltare elegantius quam necesse est probae, multa alia, quae instrumenta luxuriae sunt.* ³*Sed...* ⁴*Sed...* ⁵*Verum ingenium eius haud absurdum: posse versus facere, iocum movere, sermone uti vel modesto vel molli vel procaci; prorsus multae facetiae multusque lepos inerat.*

[...] douta en letras gregas e latinas, cantaba¹ e bailaba con máis elegancia do que precisa unha muller honesta, e outras moitas cousas, que son instrumento de luxuria. ³Foille... ⁴Pero... ⁵Agora ben, posuía unhas calidades nada desprezables: sabía compoñer versos, facer chanzas, manter unha conversa comedida, agradable ou atrevida; nunha palabra, tiña moita graza e feitizo.

Salustio amosa aquí o seu dominio da técnica retórica que o leva a empregar o adxectivo *docta* primeiro co Ab., *litteris Graecis et Latinis*; despois cos infinitivos *psallere* e *saltare* e finalmente co Ac. *multa alia*, ilustre exemplo de *variatio* na procura da alienación artístico-afectiva, remarcada algo máis adiante coa lítote *haud absurdum* “nada desprezables”, coa que Salustio deixa entrever certo matiz irónico. Este aparece introducido por *verum*, verdadeira conxunción adversativa con certo valor concesivo, “agora ben”, fronte a este parágrafo os dous anteriores van introducidos por *sed*, indicando tan só o paso a unha serie de novas consideracións.

Este dominio da técnica retórica amósase de novo en todo o seu esplendor no capítulo 82 da *Guerra de Jugurta*. Aquí o parágrafo 3 atópase estruturado en catro fases que se corresponderían respectivamente coa opinión dos *populares*, de Rutilio Rufo, dos *optimates* e o último coa opinión de Salustio. Dentro do

9 García Cotarelo, X. A. *Tibulo.Elexías*. Santiago de Compostela, 1989, p. 20. Neste mesmo sentido cf. J. Carracedo Fraga, “A propósito dunha tradución dos *Carmina Burana*”, en *Viceversa*, 11 (2005), p. 225: “Unha tradución é unha lectura concreta (iso si, profunda e atenta) das moitas posibles e, por conseguinte, unha tradución sempre é un traballo aberto, inacabado, imperfecto...”.

i Ao helenismo *psallere*, igual que acontecera no cap. 20 con *toremata*, confírelle Salustio un ton certamente desprezativo na medida en que baile e música, moda importada de Grecia entre a aristocracia, estaban pouco en consonancia coa *gravitas* romana.

mesmo, as tres primeiras frases están dispostas mediante un *zeugma* sintacticamente complexo con membros parentéticos desiguais entre si:

<p>1. <i>Quam rem alii in superbiam</i>
(substantivación) <i>vertebant...</i></p> <p>2. ... <i>alii</i> (sc. <i>dicebant, vertebent</i>)
<i>bonum ingenium contumelia</i>
<i>ad censusum esse...</i></p> <p>3. ... <i>multi</i> (sc. <i>dicebant ad censusum</i>
<i>esse), quod iam parta victoria ex</i>
<i>manibus eriperetur.</i></p>	1. “Uns atribuían esta actitude á soberbia.. 2. “... outros a ter o seu bo carácter inflamado pola aldraxe...” 3. “... outros moitos a que se lle arrincaba das mans unha vitoria xa conseguida”.

Referente ao aspecto léxico quixera comentar tan só dous termos, un na *Conxuración de Catilina* e outro na *Guerra de Iugurta*, que implicaron un posicionamento determinado por parte deste tradutor. O substantivo *fascis*¹⁰ —C. 18, 5 e 36,1— é de xénero masculino en latín, pero os dicionarios usuais de galego —Galaxia/Ir indo, Xerais— consignan “fascés” como feminino, influídos quizais polo DRAE —cf. s.v.—. Pola contra, para os dicionarios latín-español (Blánquez, Segura Munguía), latín-portugués (Porto Editora), latín-galego (Galaxia), latín-francés (Gaffiot), latín-italiano (en liña) é de xénero masculino. Polo demais, as traducións ás linguas románicas, todas sen excepción, transmiten “fascés” con xénero masculino, incluídas as españolas fronte ao criterio do DRAE.

<p>... <i>ipsi fascibus conreptis Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere.</i> (C. 18,5)</p>	<p>“ ... e, tras apoderarse dos fascés consulares, enviar eles mesmos a Píson cun exército a ocupar as dúas Hispanias”.</p>
--	---

<p>... <i>cum fascibus atque aliis imperi insignibus in castra ad Manlium contendit.</i> (Ibid. 36, 1)</p>	<p>“ ... dirixese cos fascés e outras insignias do poder ao campamento de Manlio”.</p>
--	--

Fronte ao criterio seguido na presente tradución, existen exemplos precisamente na colección Clásicos en Galego —números 8 e 16, respectivamente— do emprego de *fascis* con xénero masculino e feminino nun caso e con xénero feminino no outro:

¹⁰ Empregado xeralmente en plural *fascés,-ium* designa os feixes de varas de olmo ou bidueiro, no medio das que se atopaba un machada coa parte de ferro á vista, que os lictores levaban sobre o ombro esquerdo, á fronte dos altos maxistrados de Roma como símbolo do poder (*imperium*).

... <i>in postibus triclinii fasces erant cum securibus fixi...</i> (<i>Satiricón</i> , 30, 1)	“ ... nas xambas da entrada estaba cravado o emblema dos fasces coas segures...”
... <i>fascisque pudet rapuisse Catoni.</i> (<i>Ibid.</i> , 119, 46)	“ ... pesoulle roubar a Catón esas fasces ” ⁱⁱ .
<i>bis senos cito te rogante fasces det Stellae bonus adnuatque Caesar.</i> (<i>Epigramas</i> , IX, 42,6-7)	“Que a cambio o bo César conceda pronto, atendendo os teus desexos, as doce fasces ”.
<i>Cum tu, laurigeris annum qui fascibus intras...</i> (<i>Ibid.</i> , X, 10, 1)	“Xa que ti, que entras no ano coas fasces lauríferas...” ⁱⁱⁱ

Na *Guerra de Iugurta* xurdiu a dúbida da tradución do topónimo *Numidia*, uns corenta casos aproximadamente, empregando ou non o artigo, “a Numidia/Numidia”¹¹. O criterio maioritario noutras linguas románicas (francés, italiano, portugués) é utilizar o artigo. No caso español, desde a tradución de Pabón en *Alma Mater* ata a de Avelina Carrera de la Red en *Akal*, mesturan as dúas posibilidades, con predominio da ausencia de artigo. Seguíronse, polo demais, as recomendacións de Benigno Fernández Salgado:

“Malia todas estas regras que se poderán resumir en dous criterios que considero básicos: (1) harmonización coas solucións adoptadas polos restantes idiomas europeos e (2) diferencialismo prudente en caso de que esas linguas operen cada unha de distinta maneira... e que se ben parecería recomendable seguir unhas regras fixas sobre todo dentro de topónimos da mesma lingua, as solucións que presentan os outros idiomas tamén demostran que o comportamento neste apartado de lingua non é en absoluto coherente en ningunha”¹².

Debemos recoñecer, por último, que non é posible realizar unha tradución equivalente, perfecta, senón ir na procura da tradución máis axeitada, pois re-

ii *Petronio. Satiricón*. Tradución de X. A. Dobarro Posada e D. Gómez Quintas. Santiago de Compostela 1991, pp. 69 e 281, respectivamente.

iii *Marcial. Epigramas*. Introducción de D. Estefanía, tradución de A. Veiga Arias. Santiago de Compostela, 1999, pp. 552 e 602, respectivamente.

11 Teño constancia da existencia dun caso no *Satiricón* de Petronio, no que o tradutor emprega o topónimo sen artigo, concretamente no capítulo 117, 8: *per agros Numidiae* “polas terras de Numidia”. Cf. a p. 275 da trad. de Petronio antes mencionada.

12 Fernández Salgado, B. *Os xentilicios e os topónimos do mundo*. Santiago de Compostela, 1990, p. 105.

sulta practicamente imposible reproducir o estilo do autor e, por extensión, o da lingua orixinal. Hai que superar a crenza na igualdade, na simetría nas traducións, cando se conciben tan só como simples translacións dunha lingua a outra. E no caso do grego e do latín debemos de recoñecer que, aínda que son linguas que gozan de prestixio, dependen cada vez máis da tradución, pois son cada vez menos as persoas capaces de ler os orixinais.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Edicións

- EISENHUT, W. e LINDAUER, J. *Sallust. Werke*. Tübingen, 1994, 2.ª ed.
ERNOUT, A. *Salluste. Catilina. Jugurtha. Fragments des Histoires*. París, 1974, 10.ª ed. (1941, 1.ª ed.).
KURFESS, A. C. *Sallustius Crispus. Catilina. Iugurtha. Fragmenta ampliora*. Leipzig, 1991 (1957, 3.ª ed.).
PABÓN, J. M. C. *Salustio Crispo. Catilina y Jugurta*. Barcelona, 1954-1956.
REYNOLDS, L. D. C. *Sallusti Crispi Catilina, Iugurtha, Historiarum Fragmenta selecta, Appendix Sallustiana*. Londres, 1991.
ROLFE, J. C. *Sallust*. Cambridge-Londres 2000, 9.ª reimpr. (1921, 1.ª ed.).

Algunhas destas edicións presentan tradución a diferentes linguas: ao francés (Ernout), ao alemán (Eisenhut-Lindauer), ao inglés (Rolfe) e ao español (Pabón).

Traducións

- CARRERA DE LA RED, A. *La conjuración de Catilina. Guerra de Jugurta*. Madrid, 2001.
MONTERO MONTERO, M. *La conjuración de Catilina. La guerra de Yugurta*. Madrid, 1988.
SEGURA RAMOS, B. *Salustio: Conjuración de Catilina. Guerra de Jugurta. Fragmentos de las Historias. Pseudo Salustio: Cartas a César. Invectiva contra Cicerón. Pseudo Cicerón: Invectiva contra Salustio*. Madrid, 1997.
SILVA, Agostinho da. *Salústio. Obra completa*. Lisboa, 1974.